

ŽINIASKLAIDA IR KOMUNIKACIJA

Sovietinės televizijos diskurso daugialypumas: oficialumo ir nuoširdumo drama¹

Žygintas Pečiulis

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
Žurnalistikos instituto profesorius,
humanitarinių mokslų daktaras
Vilnius University, Faculty of Communication,
Institut of Journalism
Professor, PHD
Tel. 8 686 56776
El. paštas: zygintas.peciulis@kf.vu.lt

Straipsnyje analizuojama sovietinio laikotarpio Lietuvos televizija. Pateikiamas Vakarų ir Rytų Europos audiovizualinės masinės komunikacijos istorinės raidos kontekstas, visuomeninių ir valstybinių transliuotojų funkcijų lyginamoji analizė. Pasitelkus sovietmečio dokumentus, televizijos laidų tekstus, televizijos darbuotojų prisiminimus, atskleidžiama audiovizualinės masinės komunikacijos priemonių vieta sovietinėje sistemoje, pateikiamos svarbiausios ideologinės klišės, analizuojamas cenzūros ir asmeninės cenzūros veikimas, televizijos darbuotojų santykio su sistema problema.

Reikšminiai žodžiai: audiovizualinė masinė komunikacija, televizija, sovietinės Lietuvos televizija, ideologinės klišės, cenzūra, pranešimo stilistika.

Įvadas

Nagrinėti sovietinį laikotarpį yra sudėtinga. Net jeigu tuo metu gyvenai ir, regis, gerai suvoki, kas vyko. Viena vertus, tyrėją varžo subjektyvumas, dalyvavimas to meto procesuose. Kita vertus, labai sudėtinga to meto įvykius paaiškinti tuo laiku negyvenusiems ir šito nepatyrusiems. Kyla pavojus nuslysti į totalią kritiką (kaip aš kovojau prieš sistemą) ar, priešingai, romantizavimą (tai buvo mano jaunystė).

Ne mažiau sudėtinga analizuoti efermeriškąją audiovizualinę masinę komunikaciją, nes yra išlikę tik nedideli audiovizualinių archyvų fragmentai, o žiūrovų prisiminimai apie Lietuvos televiziją yra subjektyvūs, apipinti nostalgijos ir naująją mediją lydintio naujumo, neįprastumo jausmo. Istoriskai susiklostė, kad televizija Lietuvoje atsirado būtent totalitarizmo laikotarpiu, o sovietinė propaganda ją pasitelkė savo tikslams.

Mūsų tikslai – analizuojant sovietinės Lietuvos televizijos programų turinį, išskirti dažniausiai pasikartojančias klišes, atspindinčias svarbiausius sovietinės propagandos akcentus; atskleisti, kaip masi-

¹ Tyrimas atliktas vykdant projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai, 2010–2013“ (vykdo Lietuvių kalbos institutas, vadovė Loreta Vaicekauskienė, remia Lietuvos mokslo taryba, sutarties Nr. VAT-14/2010).

nės propagandos įstaigos darbuotojai vertina savo santykį su sovietine sistema.

Tikslams pasiekti keliami šie uždaviniai:

- pateikti Europos audiovizualinio transliuotojo funkcijų demokratinėje ir totalitarinėje sistemoje lyginamąją analizę;
- apibūdinti sovietinės Lietuvos televizijos vietą totalitarinėje sistemoje;
- atrinkti, pateikti ir klasifikuoti XX a. aštuntojo dešimtmečio Lietuvos televizijos laidų ir filmų tekstus pagal dažniausiai pasikartojančius teminius ir stilistinius motyvus (ideologines klišes);
- analizuojant to meto televizijos darbuotojų liudijimus, atskleisti jų santykį su totalitarine tikrove.

Metodologinės nuostatos. Analizuojami tekstai atrinkti iš vykdant projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai, 2010–2013“ parengto retrospektyvaus sakytinės žiniasklaidos tekstyno (1960–2010).

Laikytasi tokių nuostatų: ieškoma retorikos, atspindinčios sovietinės ideologijos štampos; tekstai yra iš praėjusio amžiaus aštuntojo dešimtmečio; analizuojama televizijos laidų, reportažų ir dokumentinių filmų kalba.

Siekdami ištirti televizijos laidų autorių ir dalyvių kalbėsenos ir autorinio teksto ypatybes, cenzūros ir asmeninės cenzūros raišką, autorių santykį su sistema, analizuosime oficialius to meto dokumentus, pirminius šaltinius – televizijos darbuotojų liudijimus, užfiksuotus interviu metodu.

Audiovizualinis transliuotojas demokratinėje ir totalitarinėje visuomenėje

Žvilgsnis į XX amžiaus antrosios pusės situaciją leidžia daryti išvadą, kad Europoje

naująją masinę audiovizualinę technologiją buvo siekiama pasitelkti valstybės tikslams. Skyrėsi metodai, motyvacija, frazeologija, tačiau nei Vakarų demokratijos, nei totalitariniai režimai neleido susiformuoti konkurencinei audiovizualinei rinkai.

Įvairūs žiniasklaidos ir politinės valdžios santykio variantai formavosi atsiradus periodinei spaudai. Anglijoje, JAV ir Prancūzijoje XVIII a. pabaigoje gimė laisvos žiniasklaidos modelis, XIX–XX a. Vakarų demokratijos ši modelį išplėtojo kaip spaudos laisvės, *ketvirtosios valdžios*, kontroliuojančios kitas valdžias, idėją. Buvo atsisakyta cenzūros, siekta pliuralizmo, įvairių nuomonių sklaidos, kiekvienam piliečiui suteikta galimybė (išskyrus įstatymo numatytas išimtis) steigti žiniasklaidos priemones.

Absoliučios monarchijos šalyse buvo suformuotas priklausomos žiniasklaidos modelis, XX a. transformavęsis į autoritarines fašistines ar komunistines formas (Albert, Leteinturier, 1999). Joms būdinga propaganda, žodžio laisvės suvaržymai, kai valdantiejiems tarnaujančiomis masinės komunikacijos priemonėmis siekiama stiprinti ir išlaikyti esamą valdžią.

Kadangi audiovizualinės komunikacijos sistemos (pradedant optiniu telegrafu ir baigiant antžeminės televizijos retransliavimo tinklais) buvo susijusios su didelėmis sąnaudomis, būtinybe sukurti specialią infrastruktūrą, jos tradiciškai buvo kontroliuojamos valstybės (Montagne, 1995).

XX a. Vakarų ir Rytų Europoje audiovizualinė žiniasklaida buvo prilyginta valstybinės reikšmės institucijai, kuriai buvo pavestos ne tik informavimo, bet ir nacijos vienijimo, telkimo, švietimo funkcijos. Valstybės įtaka audiovizualinei žiniasklaidai siejama su tuo, kad esminė

radijo plėtra prasidėjo po Pirmojo, o televizijos – po Antrojo pasaulinio karo. Televizija plito baigiantis ekonomikos krizei ir tai, anot Bernardo Lamizet (1999), buvo viena iš paskatų Vakarų politikams pasiūlyti naująją mediją savo tikslams.

Kita priežastis, neleidusi radijo ir televizijos atiduoti į privačias rankas, buvo ta, kad audiovizualiniai transliuotojai naudojami bendru nacionaliniu turtu laikomu eteriu ir ribotais radijo dažnių ištekliais. Programų transliacijoms reikėjo sukurti naują techninę bazę: imtuvus, siųstuvus, studijų įrangą, visą valstybės teritoriją apimančią perdavimo linijų infrastruktūrą. Šiuo aspektu visuomeninio ar valstybinio audiovizualinio transliavimo sistemos sukūrimas gali būti laikomas seniau egzistavusių *bendruomenės interesų* tarnybų tąsa. Viduramžių valstybėse vartota *utilitas publica* sąvoka, XV a. monarchijose plito koncepcija, įteisinusi viešąsias tarnybas, kurių tikslas – nešališka tarnystė visuomenės poreikiams. Plintant naujoms technologijoms (aprūpinimas vandeniu, dujomis, elektra), buvo kuriamos šių reikmių tenkinimo tarnybos. Panašias funkcijas atliko ir kelių, pašto, švietimo, sveikatos apsaugos sistemos.

Reikmių tenkinimo idėja išplėtė viešosios tarnybos doktriną. Liberalioje valstybėje siekta riboti valdžios galias, nustatant jos įtakos ribas. Audiovizualinio transliavimo srityje tai buvo *visuomeninio transliavimo* doktrina, kurios principus sukūrė Didžioji Britanija. Nors radijo transliacijas praėjusio amžiaus pradžioje ten pradėjo privačios stotys, tačiau vėliau šią funkciją perėmė valstybė. Crawfordo ataskaitoje (1926), nulėmusioje visuomeninį britų BBC statusą, pažymima, kad radijas turi pernelyg didelės įtakos visuomenei, kad

jį būtų galima atiduoti į privačias rankas (Ojalvo, 1988). Tačiau nutarta, kad valstybės kontrolė neužtikrina laisvos informacijos sklaidos, todėl pasiūlyta sukurti visuomeninio transliavimo modelį, kurio esmė – nepriklausomas valdymas ir finansavimas, turintis panaikinti ar bent sumažinti valdančiosios politinės jėgos įtaką. Šis modelis išvirtino Vakarų demokratijose. Totalitarinėse valstybėse televizija ir radijas tapo propagandiniais valstybiniais transliuotojais.

Viena iš svarbių masinės audiovizualinės komunikacijos funkcijų – viešosios erdvės, socialinės, komunikacinės arenos ir informacijos vartotojų rinkos sukūrimas. Šioje erdvėje išdėstomi argumentai ir formuojama viešoji nuomonė (Habermas, 1989). Tokiu nuomonių pasikeitimu grindžiami politiniai demokratinės valstybės sprendimai. Tiesa, abejojama šios komunikacinės arenos efektyvumu. Totalitarinėje valstybėje tokia informacinė rinka tik imituojama (tiesioginėje televizijos laidoje valdininkai atsako į atrinktus žiūrovų klausimus, valstybė nustato leidžiamas kritikos ribas), bet ir demokratinėje sistemoje esama imitacijos elementų – žmonės tampa tik statistais, atliekančiais komunikacinius *vox populi* vaidmenis. Per visuomenės atstovus valdomas visuomeninis transliuotojas turėjo skatinti viešus debatus, garantuoti galimybę girdėti ne tik valdančiųjų, bet ir opozicijos balsą. Visuomenė valstybei perduoda reguliavimo funkcijas, garantuojančias visų piliečių teisę gauti informaciją ir dalyvauti visuomeniniame gyvenime.

Visuomeninio transliavimo idėjos kritikai laiko visišku atsitiktinumumu, kad Vakarų Europos radijui ir televizijai buvo pritaikytas būtent toks administravimo modelis. Anot jų, visuomeninio transliuotojo idėja

labiau atspindi valstybės monopolio nei visuomeninės tarnybos logiką. Valstybės siekis garantuoti informacijos objektyvumą tapo pretekstu nacionalizuoti transliavimo infrastruktūrą, politizuoti valdymą ir pasilikti privilegijuotą teisę į eterį. Neatmestina versija, jog Vakarų Europos visuomeninių transliuotojų monopolis atsirado pragmatiniais sumetimais, siekiant audiovizualines masinės komunikacijos priemones paversti valdančiųjų politinių jėgų interesų reiškėjomis (De Proost, 2005).

Taigi, Europos radijas ir televizija kėlė ir iki šiol kelia nemažai kontroversijų. Iki praėjusio amžiaus devintojo dešimtmečio ir Vakarų, ir Rytų Europoje buvo įtvirtintas valstybinis radijo ir televizijos monopolis (tik valstybė galėjo steigti audiovizualinio transliavimo organizacijas), nebuvo sukurta konkurencinė audiovizualinė rinka. Monopolinė padėtis suteikė radijui ir televizijai oficialios institucijos statusą. Vakaruose visuomeninės televizijos funkcijas nustatė įstatymai ir visuomeninių tarybų formuojami įpareigojimai, Rytų Europos valstybinės televizijos tapo totalitarinės valdžios, kontroliuojamos partinių struktūrų, padaliniais. Sukurtas visuomeninių ir valstybinių transliuotojų monopolis formavo mesianistinį transliuotojų požiūrį į auditoriją. Televizija buvo laikoma ne informacijos ar pramogos verslu, o visuomenės lavinimo ir telkimo institucija, tokia kaip švietimo, socialinės saugos ar sveikatos priežiūros sistemos.

Nors skyrėsi administravimo ir finansavimo būdai (Vakaruose buvo siekiama užtikrinti transliuotojo politinę nepriklausomybę nuo valdančiųjų, o Rytuose televizija buvo valstybinės propagandos institucija), tačiau ir vienur, ir kitur audiovizualiniams transliuotojams buvo mėgi-

nama daryti įtaką. Valstybinės televizijos buvo atvirai valdomos ir cenzūruojamos, o visuomenines bandoma veikti keičiant įstatymus, paskiriant partinę kontrolę (Italijos, Olandijos atvejais).

Vakarų ir Rytų Europos televizijas siejo monopolinė padėtis rinkoje, leidusi nepaisyti auditorijos poreikių. Egzistavo vertikalus hierarchinis transliuotojo ir auditorijos ryšys, biurokratinis, monologinis kalbėjimo stilius. Programų turinį lėmė politikos ir kultūros elitas, manęs, kad auditoriją reikia šviesti, prusinti, auklėti. Tiek Rytų valstybinės, tiek Vakarų visuomeninės televizijos iš esmės taikė panašų kultūrinį modelį. Komunistiniame bloke kuriant naują visuomenę buvo siekiama liaudies paklusnumo, vienybės, Vakaruose – visuomenės konsolidacijos, stabilumo, demokratijos plėtros.

Radijo ir televizijos monopolis buvo suprantamas totalitarinėse planinės rinkos ekonomikos valstybėse, tačiau Vakarų Europoje akivaizdžiai prieštaravo liberalios rinkos logikai, užtikrinančiai teisę laisvai veikti ir rinktis. Nors vadovautasi kilniais tikslais, tačiau audiovizualinės rinkos monopolis Vakarų demokratijose taip pat ribojo žodžio ir iniciatyvos laisvę.

Vadinasi, iki XX amžiaus pabaigos Europoje buvo susiklosčiusi ganėtinai paradoksali radijo ir televizijos situacija. Nors žodžio laisvės ribos buvo skirtingos, tačiau ir Vakaruose, ir Rytuose radijas ir televizija veikė kaip institucija, apsaugota nuo privataus kapitalo konkurencijos ir atliekanti valstybės nustatytas funkcijas.

Moderni medija totalitarizmo sąlygomis

Lietuvoje televizija buvo kuriama pagal tą patį visoms sovietinėms respublikoms

pritaikytą modelį. Respublikų radijo ir televizijos transliavimo institucijos buvo Sąjunginio televizijos ir radijo komiteto padaliniai. Iš pradžių audiovizualinį transliavimą buvo pavesta kuruoti Kultūros ministerijai, vėliau komitetas tapo pavaldus Ministrų tarybai (vyriausybei). Šitaip radijo ir televizijos vadovo pareigybės buvo prilyginta ministro postui. Egzistavo dviejopos atskaitomybės sistema, tam tikras kompetencijas priskiriant respublikiniam, tam tikras – sąjunginiam pavaldumui. Pagal Maskvoje įsikūrusio sąjunginio komiteto pavyzdinę struktūrą buvo formuojama vietinių komitetų redakcijų struktūra, nustatoma laidų tematika, programų apimties proporcijos, skiriami kino juostos limitai. Didžioji programų dalis buvo planuojama, kuriama ir aprobeuojama Lietuvoje, tam tikra dalis (į visos Sovietų sąjungos ekranus galintys patekti kino filmai) – Maskvoje.

Laidoms rengti įsteigti kūrybiniai padaliniai – vyriausiosios redakcijos. Veikė sudėtinga vizavimo sistema: scenarijai pasirašomi redakcijos vadovo, televizijos vadovo, Glavlito (Valstybinių paslapčių saugojimo spaudoje valdybos) pareigūno. Parengtos laidos peržiūrimos, jeigu reikia, permontuojamos, kupiūruojamos (trinamas garsas, transliacijos metu uždengiamas vaizdas).

Televizija, kaip ir kita žiniasklaida, buvo partijos ir vyriausybės siekių realizavimo priemonė. Komunistų partijos dokumentuose nuolat kalbama apie masinės informacijos ir propagandos priemonių svarbą: „Mūsų ideologiniame darbe svarbiausią vietą užima spauda, radijas ir televizija [...]. Tai didelė jėga propagandiniame darbe“; „Pagrindinį dėmesį skirti visuomeninės gamybos efektyvumo didinimo, ekonomijos ir taupumo, tech-

nikos pažangos klausimų nušvietimui, darbo drausmės stiprinimui. Būtina ryškiau parodyti darbo didvyrius, socialistinio lenktyniavimo eigą, pirminių partinių organizacijų darbo patyrimą, avangardinį komunistų vaidmenį, darbo žmonių, ypač jaunimo, komunistinio auklėjimo problemas“ (cit. iš Štikelis, 1983, p. 70–71).

Ideologijos propagavimo tikslams televizija tinka labiau nei kitos masinės informacijos ir propagandos priemonės: ji visiems prieinama, lengvai suvokiama. Keliamus siekius apibūdina redakcinė struktūra (Propagandos, Informacijos, Laidų vaikams ir jaunimui, Literatūros ir meno, Muzikos, Laiškų ir masinio darbo redakcijos) ir žanrų klasifikacija. Visuomeninės politinės laidos turi formuoti darbo žmonių materialistinę pasaulėžiūrą, skiepyti tarybinio patriotizmo ir proletarinio internacionalizmo idėjas, mobilizuoti kolektyvus partijos iškeltiems ekonominiams socialiniams uždaviniams spręsti, skleisti mokslo žinias ir geriausią patyrimą. Ekonominės laidos turi pasakoti apie darbo organizavimą, socialistinį lenktyniavimą, racionalizatorių judėjimą, darbo našumo didinimą, gaminių kokybės gerinimą (cit. iš Štikelis, 1983, p. 135–138). Ideologiniai tikslai keliami ir kultūros, meno, vaikų ir jaunimo laidoms. Jie lemia kūrinių, repertuaro proporcijas, deklaruojamas idėjas, propaguojamus etalonus.

Nors būta struktūrinių ir ideologinių pokyčių, tačiau tokios tendencijos buvo būdingos trims Lietuvos televizijos dešimtmečiams. Šiam laikotarpiui apibūdinti svarbi ir dar viena detalė: visus šiuos dešimtmečius sovietinės televizijos ir radijo komitetui vadovavo Jonas Januitis, kuris ilgainiui linko į vienvaldiškumą. Jo figūra yra neabejotinai svarbi, apipinta legen-

domis ir interpretacijomis. Kaip pažymi Gintaras Aleknonis, J. Januitis išdrišdavęs dalyvauti savotiškuose žaidimuose su Maskva, „tačiau, būdamas ištikimas partijos narys, jis neabejojo kolaboravimo su sovietų valdžia prasingumu ir nedarė jokių ideologinių nuolaidų“ (Aleknonis, 2007, p. 11). Tam tikrą savo įtaką atsiminimų knygoje pripažino ir J. Januitis (1998, p. 62): „Kadangi tarp kitų respublikų RTV vadovų buvau „seniausias“, tai sau leisdavau ir šiokių tokių „laisvamanyščių“. Tarp vadinamųjų J. Janučio nuopelnų dažniausiai minimas lietuvių kalbos puoselėjimas – Lietuva buvo viena iš nedaugelio sąjunginių respublikų, kurioje animaciniai filmai buvo dubliuojami (kitur buvo rodomi rusų kalba).

Analizuojant sovietinius laikus, dažnai minimas totalitarinio uždaro, stagnacijos aspektas. Tačiau komunistinė doktrina skelbė naujo žmogaus ir naujos visuomenės kūrimą, todėl moderni televizijos medija tapo tinkamu kanalu tokiai ideologijai skleisti. Griežtai reglamentuotoje terpėje kyla modernumo ir konservatyvumo įtampa: įtarumas, apribojimai – prieš jaunatvišką energiją, reglamentavimas – prieš dinamišką naujovių siekį.

Šį dvilypumą išvelgia G. Aleknonis, rašydamas apie pirmuosius televizijos Lietuvoje žingsnius: „Kaip tik tuomet varžtus atleido Sovietų sąjungos režimas, Stalino represijų ir baimės laikotarpį keitė, kaip vėliau paaiškėjo, nepagrįsto Nikitos Chruščiovo „atlydžio“ viltys. 1957 m. Maskvoje vyko Pasaulio jaunimo ir studentų festivalis, tais pačiais metais į kosmosą pakilo pirmasis SSSR dirbtinis žemės palydovas. Atrodė, kad prasideda sovietų imperijos žydėjimo metas, o komunistų partija gauna naują galingą propagandos ginklą“ (Aleknonis, 2007, p. 9).

Analizuojant kitos vizualiosios medijos – fotografijos – vietą sovietinėje sistemoje, pastebėta, kad turiniu ir komunikacijos mechanizmu tai buvo svarbus, visuotinės modernizacijos idėją atitinkantis menas ir medija. „Mechaninis ir neribotas atvaizdų reprodukuojimas, dokumentumas, realistiškumas, įvaizdinimo automatizavimas buvo svarbiausios medijos ypatybės, kurių reikėjo vizualaus diskurso „industrializacijai“. Sovietinė valstybė veikė pagal modernizacijos logiką, nes „intensyviai plėtojo industrializaciją, kurią neišvengiamai lydėjo urbanizacijos, profesinės specializacijos, masinio švietimo ir aukštesnių formalaus išsilavinimo lygių plėtojimosi, biurokratizacijos bei komunikacijos procesai“ (Keturakis, Leonavičius, 2002, p. 40–49).

Anot Peeterio Linnapo, socialistinio realizmo fotografijos uždavinys buvo atvaizduoti optimistinį požiūrį į gyvenimą, herojišką žmogaus įvaizdį ir darbo kultūrą. Vaizduojamasis menas buvo pajungtas „realizmo galiai“ ir turėjo funkcionuoti kaip tikrovės ir auditorijos tarpininkas taip, kad medija liktų nepastebima. Todėl fotografija su savo specifika buvo labai paranki socialistinio realizmo kūrimo priemone, nes galėjo „tiesiogiai“, „objektyviai“ ir „tikroviškai“ atvaizduoti realybę ir idėjas, užfiksuoti akimirkas ir jausmus (Linnap, 1993). Toks vaizdų ir tekstų tarnavimas sovietinės pažangos idėjai būdingas ir televizijai. Pažangą ir dinamiką simbolizuoja pati medija, atsiradusi Lietuvoje praėjusio amžiaus šeštojo dešimtmečio pabaigoje, o septintajame dešimtmetyje paplitusi po visą Lietuvą. Rašytojas Mykolas Sluckis tuo metu pasirodžiusiame romane „Uostas mano neramus“ vienas pirmųjų užčiuopė naujojo reiškinio svarbą: „Tele-

centrą ne tik gaubia paslaptis. Jis traukia lyg magnetas. Čia iš visų kerčių sklinda triukšmas ir muzikos garsai. Visur plūduriuoja cigarečių dūmai. Nėra įprastos įstai-gų tylos ir kilimų po kojomis. Televizijoje svečiams – minkštasuoliai ir nemokama kava. Kur pasisuksi – artistai, profesorai, garsūs operos dainininkai, iš ekrano pažįs-tami vedėjų veidai. Naujoji bohema“ (cit. iš: Pečiulis, 2012, p. 78–82). Televizija lyg grąžtas grėžė tikrovę. Jos įtaka neišsitemo vien televizoriaus dėžėje. TV skleidė daug daugiau, nei buvo rodoma laidose. Ji tapo viena ryškiausių gyvenimo kaitos apraiš-kių. Nors ir suvaržyta, ji atrodė dinamiška, drąši.

Tačiau tai buvo tik išorinis išpūdis. Rašytojas Romas Sadauskas, pirmaisiais Lietuvos televizijos gyvavimo metais dir-bęs redaktoriumi, atskleidžia regimybės ir tikrovės dvilypumą: atrodo, kad televi-zija – nevaržoma laisvė, modernas, o iš tikrųjų viskas taip sureguliuota (cit. iš Pe-čiulis, 2012, p. 81). Komunizmo statybų pompastika sutampa su naujosios medijos veržlumu. Naujos galingos komunikaci-jos priemonės atsiradimas – neatsiejama didžiųjų darbų ir iniciatyvų dalis: statybų, melioracijos, kolektyvizacijos, industria-lizacijos, racionalizatorių, stachanoviečių (padarančių daugiau negu kiti) judėjimo, socialistinio lenktyniavimo, naujojo žmo-gaus ugdymo. Televizija tampa kertinių ideologinių postulatų propaguotoja. Tie postulatai, kaip ir šiandienės reklamos tei-giniai, buvo nuolat kartojami.

Propagandinės sovietinės televizijos klišės

Stilistinių sovietinės televizijos kalbėjimo daugialypumą lėmė keletas aspektų. Vie-

nas iš jų – visuomenės gyvenimo, santy-kio su tikrove daugiasluoksniškumas. Jį galima analizuoti įvairiais aspektais: kola-boravimas; susitaikymas su esama padėti-mi; maištavimas neperžengiant leidžiamų rėmų; oficialioji doktrina ir jos vertinimas asmeniniu buitiniu lygmeniu (anoniminis maištavimas – virtuvės disidentai).

Kūrybiniu aspektu galima kalbėti apie teksto ir vaizdo cenzūrą ir jos pasek-mę– asmeninę cenzūrą (išankstinį žino-jimą, kas bus išbraukta ar išmontuota); tam tikrų klišių (užkalbėjimų) kartojimą, suvokiant, kad tai yra neišvengiami be-reikšmiai žodžiai, savotiškas kompromi-sas, leisiantis kalbėti toliau; modernios medijos ir totalitarinės visuomenės prieš-priešą; kūrėjų norą esamomis sąlygomis realizuoti savo kūrybines intencijas; sie-kis išgyventi (valgyti duoną su sviestu ir auginti vaikus).

Atrinkti ir klasifikuoti praėjusio am-žiaus aštuntojo dešimtmečio sovietinės Lietuvos televizijos laidų ir filmų tekstai atskleidžia nuolatinį tam tikrų klišių pasi-kartojimą.

Internacionalizmas. Tautų, broliškų sovietinių respublikų draugystė, dekla-ruojama kaip priešprieša nacionalizmui, tautiniam uždaramui. Internacionaliniais ryšiais kompensuojamas tarptautinis užda-rumas.

Kuršėnų vaikų namų auklėtiniai laukia brangių svečių. Kaip ir visi Lietuvos pi-onieriai, jie turi daug nuoširdžių bičiulių tolimiausiuose mūsų plačios šalies kampe-liuose. (Milijonas talentų, 1974)²

² Retrospektyvus sakininės žiniasklaidos tekstynas (1960–2010). Baigiamą rengti tekstyną sudaro per 60 val. išrašytų, su garsu ir vaizdu susietų dokumentinių žanrų televizijos ir radijo laidų, apimančių paskutinius penkis dešimtmečius.

Socializmo pranašumai. Vaizdai ir tekstai turi liudyti naujosios sistemos triumfą prieš kapitalistinę sistemą. Tai viena esminių propagandinių klišių.

Tarybinė santvarka savo vaikams sudaro visas sąlygas pasiimti tuos dvasinius turtus, kuriuos yra sukaupusios kartų kartos. (Milionas talentų, 1974)

Kapitalistinės sistemos krizė. Kitas socializmo pranašumų deklaravimo būdas – kapitalistinės sistemos kritika, jos esmės, ideologinių pamatų griovimas. Kritikai dažnai pasitelkiamas propagandos arsenalas – insinuacijos, faktų iškraipymas, nutylėjimai, etikečių klįjavimas, melas. Įspūdžiui sustiprinti naudojamos meninės priemonės: analogija, palyginimas, kontrastas, perdėjimas.

Monopolinis kapitalas – tai tarsi hidra, turinti daugybę galvų – bankų. Šios hidros kraujas – auksas. Kur šalto, geltonai blizgančio kraujo susikaupia daugiau, ten blizgesys ir juokas, kur jo trūksta, ten juodas skurdas ir nutilusio juoko zonos. Juokas ir ašaros dolerio šalyje vaikšto greta, susikabinę rankomis.

[...] Dėl gamtos užteršimo ir besaikio chemijos naudojimo Jungtinėse Amerikos Valstijose yra parkų ir miškų, kur nebeišgirsi paukščio čiulbėjimo.

[...] Esu girdėjęs šiurpų bedarbio kvatojimąsi, kai vakare jis tuščiomis rankomis sugrįžo pas savo alkanus vaikus. Esu girdėjęs isteriškai klaikų negrės motinos raudojimą, kai baltieji rasistai neleido palaidoti jos sūnaus miesto kapinėse. (Linksmasis amerikietis, 1972)

Partijos nutarimai ir jų vykdymo vajai. Kiekvienas partijos suvažiavimas ar tarp jų vykstantis plenumas iškelia kokią nors vykdytiną idėją, o masinės informacijos ir propagandos priemonės yra svarbiausias šių idėjų sklaidos kanalas.

Kovo plenumo nutarimai paskatino mūsų partinę organizaciją ieškoti naujų darbo formų, naujų darbo metodų, imtis iniciatyvos aktualiausiems mūsų gyvenimo uždaviniams spręsti.

[...] Speiguotomis žiemos dienomis leopoliečiai ruošėsi pavasariui, dirbo susikaupe su mintimis apie ateitį, kurios gaires turėjo patikslinti Tarybų Sąjungos komunistų partijos dvidešimt ketvirtasis suvažiavimas. (Žemė nelieka skolinga, 1971)

Šis Tarybų Sąjungos komunistų partijos nubrėžtas kursas nulems mokslo, technikos bei gamybos darbuotojų veiklą ir tolimesnėje perspektyvoje. Šiuo keliu eidami, respublikos pramonės darbuotojai, pilni kūrybinio ryžto ir įžengia į dešimtąjį penkmetį. (Daugiau, našiau, geriau, 1975)

Paskelbti Tarybų sąjungos komunistų partijos centro komiteto šūkiei, skirti didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos šešiasdešimtmečiui, kuriuose respublikos darbo žmonės, kultūros, meno, mokslo veikėjai kviečiami garbingai pasitikti šią svarbią ir reikšmingą datą. (Televizijos forumas, 1977)

Pasirodžius partijos plenumo dokumentui ar paskelbus kokį nors vajų, sustiprėja dėmesys tiems dalykams, į kuriuos anksčiau nebuvo kreipiama dėmesio. Per antialkoholinę kampaniją negalima rodyti žmonių, vartojančių alkoholinius gėrimus. Peržiūrimi ir permontuojami ar visiškai nerodomi filmai ir spektakliai, rimtai svarstoma, ar Naujųjų metų išvakarėse transliuoti tradicinę „Traviatą“. Partijai kovojant prieš telefoninį vadovavimą (blogai, kai vadovai tiesiogiai nebendruoja su žmonėmis), filme užkliūva kolūkio specialistai, kalbantys radijo telefonais. Vienu metu uždraudžiama per televiziją rodyti barzdotus, sudaromas sąrašas, kuriems kultūros ir meno žmonėms išimties tvarka leidžiama rodytis su barzda.

Paskelbus vaju, padaugėja laidų šia tema, o jų turinys privalo iliustruoti, kaip vykdomi partijos ir vyriausybės nutarimai. To meto kalboje apstu frazių, primenančių pasakų, mitų ar kitų literatūros kūrinių pasikartojančią frazeologiją, savotiškus užkeikimus. Jų pakanka, kad iš esmės nepakeitus turinio kūrinyje taptų tinkamas transliuoti. Filmo peržiūros metu pasigendama partijos vaidmens plečiant arklinių kystę. Tereikia atlikti duoklę, prirašyti sakinį: „Partija ir vyriausybė skiria didelį dėmesį arklinių kystei“ (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 43).

Avangardinis proletariato ir komunisto vaidmuo. Tai vienas svarbiausių komunistinės religijos aspektų. Komunistas – tarsi savaime suprantamas kokybės ženklas. Šie retorikos pavyzdžiai demonstruoja, kaip tam tikri žodžiai ar žodžių struktūros tampa privaloma (apeigine) kalbėsenos dalimi.

Ruošiant darbui techniką ir purenant žemę, beriant į dirvą grūdus ir dorojant derlių atsakingiausių darbų našta paprastai tekdavo komunistų pečiams.

[...] Ir komunistas Vincas Norkūnas, visokių pavasarių pergyvenęs, ir visokie rūpesčiai balino plaukus. Metai jau primena apie save, tik akyse vis tarsi šviesiau, kad vagos tiesesnės, kad darbas spartesnis, kad brandesnės varpos ir gražesnis gyvenimas. (Žemė nelieka skolinga, 1971)

Socialistinis lenktyniavimas ir racionalizatorių judėjimas. Juntama, kad planinė ekonomika neturi stimulo, todėl ieškoma atitikmenų laisvosios rinkos konkurencijai. Jais tampa lenktyniavimas, tam tikroms progoms skiriamos darbo pergalės. Darbas tampa pasiaukojimu, kova ir pergale prieš save.

Skaičių virtinėse atsispindi pasiaukojimas šimtų ir tūkstančių gamybos pirmūnų,

visų kolektyvų darbas, siekimas gaminti daugiau, geriau, dirbti našiau. Dauguma respublikos pramonės įmonių, spartindami mokslinę techninę pažangą, plačiai išvystė socialistinį lenktyniavimą, savo penkmečio planines užduotis baigė pirma laiko.

[...] Šitam mūsų darbe didelį įnašą įnešė mūsų darbo pirmūnai, darbo spartuoliai, mūsų racionalizatoriai, kiekvienas kolektyvo narys. (Daugiau, našiau, geriau, 1975)

Lietuvos istorija. Ypatingas požiūris į Lietuvos istoriją. Kartais ji idealizuojama, romantizuojama, pabrėžiamas tęstinumas, tačiau paprastai akcentuojamas vargo ar kultūrinio bado aspektas.

Nuo senų senovės lietuviai myli gandrus. (Milijonas talentų, 1974)

Mūsų senoliai teigdavo, jog gili išmintis vaikšto į rudinę apsilvilkusi; jie ir savo gyvenimo universitetus ėjo šiaudinėse bakūžėse, sekiodami paskui medinę žagrę. Dažnai ir vienintelė jų apšvietos knyga tebuvo maldaknygė, didžiausia išmintim – dvasininko žodis. (Ar tiki?, 1976)

Tarpukario nepriklausomybės laikotarpis arba nutylimas (sunaikinti to meto paminklai ir simboliai, o išlikusių negalima rodyti), arba negailestingai pliekiamas. Pasitelkiama tokia pati bekompromisė retorika, kaip ir niekinant pasaulinį kapitalizmą. Ir čia ryškūs atskirties, lobimo, išnaudojimo, valdančiųjų atotrūkio nuo liaudies motyvai.

Smetona dargi anksčiau už fiurerį apskelbė tautos vadu. Trys banginiai, kuriais rėmėsi režimas : kariuomenė, policija ir bažnyčia. Kariuomenė šauniai žygiavo, policija, ką reikėdavo, areštuodavo, na, o prelatai palaimindavo, pašlakstydavo, kad tik viskas klestėtų ir, gink Dieve, nesubyretų. Būtent taip Smetona buvo pakeltas ir užkrautas ant savo liaudies sprando...

[...] Iš mūsų kaimo gėrybių klestėjo monopolinės bendrovės : Lietūkis, Pieno cen-

*tras, Maistas, Linas, bet jų globa buvo to-
kia savanaudiška, jog Suvalkijos valstiečiai
ėmė ir sustreikavo. Taip sustreikavo, kad į
juos buvo šaudoma palaimintais ginklais.
(Rytmečio vėliavos, 1973)*

Požūris į religiją. Kadangi kuriama
visais atžvilgiais pranašesnė visuomenė,
skelbiamas karas tiems, kas trukdo ją kurti.
Valstybinė ateizmo ideologija propaguoja
nepakantumą Bažnyčiai ir jos mokymui.

*Bažnyčia visais laikais pirmiausia staty-
dino didingus maldos rūmus, rūpinosi kulto
apeigų puošnumu, jų iškilmingumu. Buvo
siekiama vieno : parklupdyti tikintįjį, pri-
versti jį nusižeminti ir tegalvoti tik apie tar-
navimą Dievui. O juk nusižeminęs žmogus
žvaigždžių nemato, klūpantis tik klusniai
vergauti tegali. (Ar tiki?, 1976)*

Socializmo modernumą turi pabrėžti ne
tik teksto turinys ir stilistika, bet ir kalbė-
jimo tonas. Diktorė Dana Rutkutė prisimi-
nė, kad kurį laiką jos neleido prie mikrofo-
no, nes ji buvusi „gera teta, kuri kalbasi su
žmonėmis“ (cit. iš Pečiulis, 2102, p. 14).
Profesionalus radijo ir televizijos kalbėto-
jas suvokiamas kaip tribūnas, išsiskiriantis
iš minios sodriu, raiškiu balsu, taisyklinga
kalba.

Tačiau sovietinės televizijos kalboje
galima justi keistoką beletristinio ir biuro-
kratinio pompastiško stiliaus mišinį.

*Prasidėjo 1971-ieji. Su baltu laukų ap-
klotu, šalčiu ir iprastiniais kaimui žiemos
rūpesčiais.*

*Budo drungnų vėjų supami pumpurai ir
žemė laukė darbymečio. Kaip ir kiekvieną-
kart pavasarį artojui gerai pažįstamas ne-
rimas žadino naujas viltis ir naujus sumany-
mus. (Žemė nelieka skolinga, 1971)*

Tai lėmė komunistinės doktrinos pa-
tosas ir autorių, atėjusių į televiziją iš te-
atro, kinematografo, literatūros, kūrybinės
ambicijos. Pirmaisiais televizijos raidos

dešimtmečiais buvo ir daug ambicijų kurti
naują televizijos meną.

Autoriaus santykio su sistema aspektas

Kalbant apie sovietinio meto ideologinės
įstaigos darbuotojo santykį su sistema,
neišvengiamas cenzūros ir asmeninės cen-
zūros (savicenzūros) aspektas. Cenzūros
sąvoka apibūdina kraštutinę informacijos
ribojimo formą – jos kontrolę prieš skel-
biant. Tačiau egzistuoja įvairių apsisaugo-
jimo nuo žalingos (ar tariamai žalingos)
informacijos formų, kurias įtvirtina įsta-
tymai, etikos ir moralės normos, nerašyti
susitarimai. Tam tikras informacijos ri-
bojimas būdingas įvairiems istoriniams
laikotarpiams ir skirtingos politinės san-
klodos valstybėms. Anot G. Aleknonio,
pasitelkus cenzūrą paprastai sprendžia-
mos viršenybės, jėgos ar įtakų problemos
(Aleknonis, 2011, p. 7–12). Nors ir laiko-
ma nedemokratišku instrumentu, cenzūra
atlieka socialinio reguliavimo vaidmenį,
nes nėra tokios visuomenės, kurioje būtų
galima sakyti ar daryti bet ką. Tam tikros
visuomenės grupės siekia apsitverti insti-
tucinėmis sienomis, dalinančiomis socia-
linius pasaulius į reliatyviai autonomiškas
grupes ir filtruojančiomis informacijos
cirkuliaciją tarp šių grupių (Bourdieu,
1980). Sigmundas Freudas vartoja cen-
zūros terminą kalbėdamas apie gynybines
organizmo reakcijas. Jis teigia, kad cen-
zūra yra pažangos šaltinis, leidžiantis iš-
laikyti tam tikrą pasaulio tvarką, atmetant
tai, kas socialiai nepriimtina, neleistina
(Freud, 1999).

Istoriškai spaudos laisvė suvokta ne
kaip absoliuti. Ji eliminavo publikacijas,
kurios šventvagiškais burnojimais, ne-
švankumu ar dėl skandalingo pobūdžio

galėtų papiktinti visuomenę arba dėl melagingumo, nusikalstamų ketinimų galėtų pakenkti kieno nors visuomeninei padėčiai, reputacijai, piniginiams interesams (Cooly, 1988). Anot sociologo Norberto Elias (1976), civilizuotas žmogus žino ribas (limitus), kitaip tariant, nuolat save cenzūroja. Plačiau traktuojant cenzūrą, į jos lauką įtraukiama net tai, kas patenka į vadinamąją *atsakomybės pasidalinimo* sritį (tarkim, perspėjamas kino filmų ar televizijos laidų kategorijų žymėjimas, etikos kodeksuose numatyti apribojimai) (Dictionnaire de la communication, 1991). Siekiant sergėti dorovę ir moralę, įteisinama papročių priežiūra, kūniškumo, seksualumo eksponavimo apribojimai. Cenzūra plačiąja prasme yra būtina, nes visuomenė yra suinteresuota apsisaugoti nuo informacijos skverbimosi į jos teritoriją (Champagne, 2002).

Demokratiškai renkamai valdžiai labai svarbus jos nuopelnų įvertinimas, politikai, valdžios institucijos rūpinasi kuo geresniu savo įvaizdžiu. Negalint tiesiogiai veikti žiniasklaidos, ieškoma naujų, lankstesnių ir įvairesnių formų. Pasak Ryszardo Kapuchinskio (1999), „diktatūra cenzūroja, demokratija – manipuliuoja“. Cenzūrą galima lengvai pastebėti, o manipuliavimas paprastai tik įtariamas ir sunkiai įrodomas.

Šiame kontekste sovietinė cenzūra atsiskleidžia kaip unikali poveikio forma, suponuojanti ypatingus informacijos skleidėjų, gavėjų ir priežiūros organų santykius. Sovietinė ideologija, propagavusi naujos žmonių visuomenės formavimo idėją, cenzūrą grindė kilniais siekiais. Cenzūrai buvo gynybinė išlikimo priemonė, nes uždaroje fizinėje (nėra galimybių išvykti į užsienį) ir informacinėje (nėra alternatyvių informacijos kanalų) erdvėje gyve-

nanti visuomenė buvo lengviau valdoma, įtikinama ir mulkinama. Ir ne tik. Kritikos vengimas, noras pateikti vien palankią informaciją apie valdžios politiką buvo siejamas su valstybės ir visuomenės interesu. Todėl auditorija apsaugoma nuo smurtinės, kriminalinės ir visos kitos neigiamos informacijos (dėl šios priežasties sovietinė televizija dažnai prisimenama kaip pozityvios informacijos kanalas). Kuriamas supaprastintas skirtingų ideologinių polių pasaulio vaizdas (priešai / draugai), ideologiniu principu atrenkami propagautini pasaulio literatūros ir meno pavydžiai (rodomas tik sovietinis ar socialistinių šalių kinas, transliuojami tik prosovietišškai nusiteikusių užsienio dainininkų įrašai). Juntant auditorijos poreikį, išskirtinėmis progomis pateikiama vadinamojo buržuazinio populiarus meno (ABBA, Bony M), kartais užsienio produkcijos galima išgirsti kontrpropagandinėse laidose, demaskuojančiose buržuazinių gyvenimo būdą. Panaši primityvi gėrio ir blogio, naujo ir seno, buržuazinio (kapitalistinio) ir socialistinio priešpriešos schema diegiama ir vaizduojant vidaus gyvenimą.

Nors sovietiniais laikais egzistavo oficiali išankstinės cenzūros institucija Glavlitas, tačiau informacijos ribojimo mastai buvo daug didesni. Išankstiniuose laidų scenarijuose cenzūros įstaigos darbuotojai retai ką išbraukdavo (netyčia prasprūdusią draudžiamą statistiką ar ką tik atsiradusį naują apribojimą), nes vieną kartą pamokyti autoriai jau žinojo, kas galima ir kas ne (kas neminėti, kas nerodyti). Kai kurių laidų (šviečiamųjų, kultūros) scenarijai buvo pasirašomi net neskaičius, nes, cenzorių nuomone, nekėlė jokio pavojaus. Sovietinio Lietuvos radijo ir televizijos vadovas J. Januitis tokį informacijos var-

žymą laikė ne cenzūra, o būtina kontrole, sakydamas, kad ir pats turėjęs daug kontrolierių, nuolat reikalavusių raštiško pasiaiškinimo (Januitis, 1998, p. 43).

Kaip propagandos įstaigos darbuotojai jautėsi šioje sistemoje? Kaip būtų galima apibūdinti jų būseną ir elgseną? Išoriškai laisvi, originalūs, šiek tiek pasipūtę naujosios medijos žmonės puikiai žinojo leidžiamas ribas. Kaip liudija serialo „Petraičių šeimoje“ (jo kūrėjams buvo leidžiama šiek tiek daugiau nei kitiems) autorė ir režisierė Galina Dauguvietytė, Petraičiai, kaip tada sakydavo, svyravo pagal partinę liniją. „Kai reikėdavo mušti direktorius – mušdavom. Kai vedamieji rašė, kad direktoriai nekalti, o kalti šlavėjai – pliekdavom juos“ (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 83). Buvo galima kritikuoti vis dar pasitaikančias negeroves, bet šiukštu – neapibendrinti. Sovietinės televizijos tekstai atskleidžia leistinas kritikos ribas, kurios apsiriboja vadinamaisiais dar pasitaikančiais trūkumais.

... Aš dainuoju tai, ką aš noriu pasakyt ta daina; tą, ką aš pamačiau, kad ir komjaunimo darbą dirbdamas : matau trūkumus, matau ir gera; ir visa tai aš noriu įdėti į dainą. (Studentai, studentai, 1975)

Sistema buvo sukūrusi tam tikras taisykles, kurių reikėjo laikytis. Kiekvienas žinojo, kokios temos, žodžiai ir vaizdai neleistini, apie ką visiškai negalima užsiminti, apie ką galima kalbėti, tačiau vartojant sovietinius naujadarus (ne Kalėdų, o rudens žiemos laikotarpio papročiai ir dainos, ne krikščioniški, o pagoniški švenčių pavadinimai). Leistino neleistino ribos nuolat kito, o sprendimai buvo nenuspėjami. Nors veikė kolektyvinius sprendimus turėję užtikrinti organai (meno tarybos, komisijos, kolegijos), tačiau sprendimus

priimdavo vienas žmogus – sovietinio radijo ir televizijos vadovas J. Januitis. Pasibaigus peržiūrai būdavo nejauki tylą, baimė apnikdavo ne tik autorius, bet ir vertintojus, kurie nedrįsdavę pasakyti savo nuomonės. Kaip prisimena amžininkai, peržiūros ir svarstymai kainuodavo daug nervų, o ideologiniai sergėtojai nuolat išvelgdavę įtartinų dalykų. Potekščių ieškoma ir surandama analizuojant dekoracijas, simbolius, apšvietimą. Televizijos vadovus dirgina prietema, tamsios spalvos (kas čia per gūžynės, kas čia per užuominos, juodumai, kai liaudis kuria šviesią ateitį). Triukšmas galėjo kilti parodžius nekomentuotą neutralų vaizdą – retus runkelius ar piktžolę pakelėje. Tai galėjo būti įvertinta kaip apibendrinimas, tyčinis negatyvios informacijos pateikimas. Muzikinio filmo režisierėi, parodžiusiai šuniuką su ant uodegos parištu raudonu kaspinėliu, ilgai buvo draudžiama kurti filmus. Žinomas kino režisierius Henrikas Šablevičius prisiminė, kaip buvo baramas, kad filme parodė vargingai gyvenančius Altajaus žmones. Stebėtasi, kaip gali būti, kad žmonės ten gyvena blogiau: Lietuvoje Tarybų valdžia tik dvidešimt metų, o ten jau kiek. Po peržiūros Maskvoje režisieriui priekaištauta, kad jis vaizduoja objektyviai negražius tarybinius žmones (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 67).

Buvo sukurta tam tikra apsidraudimo sistema. Kaip minėta, tekste netinkami terminai pakeičiami naujadarais arba sakinyms pradedamas būtina ideologine fraze. Vaizdui filmuoti pasitelkiami specialūs rakursai ar efektai. Kaip prisimena muzikinių filmų režisierė Jadvyga Janulevičiūtė, filmuojant Vilniaus panoramą arba kapines, kryžiams paslėpti kadro viršus buvo pridengiamas medžio šakele (Pečiulis, 2012, p. 70). Te-

levizijos scenaristas ir režisierius Vidmantas Puplauskis atskiria vaizdo ir žodine raišką, sakydamas, kad daugelyje juostų išjungus garsą būtų normalus filmas. O po peržiūrų, pataisų, permontavimų sunku pasakyti, kas tikrasis teksto autorius (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 43). Apsidraudimas karais būdavo perdėtas (ir kūrėjų, ir vietinių vertintojų). Štai televizijos filme „Kupiškėnų vestuvės“ buvo atsisakyta jungtvių scenos bažnyčioje, tačiau peržiūros Maskvoje metu bažnyčios buvo pasigesta (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 34).

Iš televizijos darbuotojų atsiminimų iškyla labai sudėtingas ir dviprasmis jų santykis su tuometine tikrove. Vieni deklaruoja bekompromisį požiūrį, neleidusį ilgiau išsilaikyti griežtesnio reglamentavimo televizijoje ir ieškojusį kūrybinės raiškos galimybių kino studijoje, rašto žurnalistikoje ar kitose meninės kūrybos srityse. Kiti darbą sovietinėje televizijoje traktuoja kaip profesionalų amato atlikimą, neišvengiamai susijusį su profesionaliu valstybinės ideologijos skleidimu.

Prieštaringi to meto ekrano simbolių – televizijos diktorių liudijimai. Viena vertus, jie kalba apie supusią nepakeliamą atmosferą. „Sovietinės okupacijos metais Lietuvos diktorių padėtis buvo sudėtinga – radijo ir televizijos komiteto vadovybė vis priekaištavo, kad diktoriai apolitiški“, – rašė Henrikas Paulauskas (Paulauskas, 1991, p. 191). Gražina Bigelytė prisimena protu nesuvokiamus absurdsus su uždraustomis barzdomis, ilgais hipių plaukais, mini ir maksi, Glavlito cenzūrą, savisauogos cenzūrą ir įvairaus plauko prisitaikėlius. Ji kalba apie tiesioginio eterio įtampą (o ką gali žinoti, gal koks agronomas, statybininkas ar mokytojas ims ir ką nors pasakys ne tai, ko jo išmokė rengdamas laidą

redaktorius) ir apie tai, kad eteryje nieko nebuvo galima pridėti nuo savęs (jeigu parašyta „orų prognozė“, tai nemanyk tarti „o dabar apie orus artimiausią parą“) (Bigelytė, 2012, p. 23–71). Psichologinio teroro atmosferą prisimena ir kino režisierius Henrikas Šablevičius: „Visą laiką jautei norą tave sužlugdyti. Jeigu tik išsiskirdavai, išdrįsdavai pasakyti, ką galvoji, patekdavai į didelę nemalonę“ (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 66).

Tačiau H. Paulauskas, rašydamas apie to meto darbo metodiką, atskleidžia, kad ekrane kalbantis žmogus neturįs būti vien abejingas skaitytojas. Jis turi išsiaiškinti autoriaus tikslą, žinoti, kam tekstas adresuotas. „Diktoriai vadovaudavosi principu, kad jų pareiga – nepriekaištingai perteikti teksto autoriaus mintį. Reikėdavo griebtis ir aktorinio požiūrio – „Ką tu sakytum ir darytum teksto ar rolės padiktuotomis aplinkybėmis“ (Paulauskas, 1991, p. 191).

Protesto liudijimų iš to meto nedaug. G. Bigelytė prisiminimų knygoje aprašo tokį atsitikimą: „Ir mes su Baranausku (Juozas Baranauskas – pirmasis televizijos diktorius. – Ž. P.) protestuodavome. Prisimenu, kartą atnešė man žinutę, kad viena moteris, darbo pirmūnė, vietoj 5 tonų plytų sudėjo 7 tonas [...]. Pasakiau, kad neskaitysiu žinios apie moters nužmoginimą, ir taškas. Kitą kartą pakėlėm triukšmą, kad mums virš galvų ekrane krato mėšlą [...]. Bet manęs valdžia už tokį mano užsispyrimą nebaudė – kažkaip toleravo“ (Bigelytė, 2012, p. 66).

H. Šablevičius cituoja vieną kolegą, sakiusį, kad kiekvienas kūrėjas turi atiduoti duoklę – nufilmuoti po vieną tarybinį filmą. „Sakiau – ne aš nedarysiu“, – tvirtino režisierius ir dar pridūrė, kad per daug spardyti niekas neleisdavo. „Baigus filmą

prasadėdavo jo „galabijimas“, rankų, kojų išsukinėjimas. Filmą priimdavo penkios komisijos po dešimt dvidešimt žmonių. Kiekvienas norėdavo pasakyti kažką reikšmingo (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 66). Išėjęs iš televizijos, H. Šablevičius sėkmingai kūrė kino studijoje, kurios ideologiniai rėmai buvo laisvesni.

Televizijos režisierius Rimantas Smetona kūrėjo santykį su sistema vertina tokias kriterijais: ar jis buvo įtikėjęs propaguojamomis idėjomis, ar tik profesionaliai atliko savo amatą. „Aš nesmerkiu žmonių, dirbusių vienokį ar kitokį darbą. Gal tik būtų galima svarstyti, kiek tas žmogus buvo įsitikinęs propaguojamų idėjų tikrumu. Ar tas darbas buvo nuoširdus, ar tik profesionalus, geras amatas, už ką žmogų visada reikia gerbti“ (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 31). R. Smetona mano, kad meninis menkavertiškumas būdavęs tik pretekstas taisyti ar visai uždrausti kūrinį. Anot jo, ką nors iškirpti buvo liepiama ne dėl menkos meninės vertės (nors dažniausiai būdavo pasitelkiamas šis pretekstas), bet todėl, kad autoriai įterpdavo į filmą ar laidą kažką tokio, kas jiems buvo tikra, brangu.

Režisierius Gediminas Skvarnavičius mano, kad sovietiniais laikais būta klusnaus susitaikymo su režimu. „Kaime filmuoja traktorininką. Režisieriui reikia gražaus vaizdo. Paprašo – pasveikinkit draugą, jis įstojo į komjaunimą. Visi subėga, sveikina, bučiuoja. Nėra nei saugumiečių, nei su šautuvais niekas nestovi. Buvo galima nebėgti, nesiglėbesčiuoti. Kas privers? Tai kur ta mūsų dvasinė rezistencija?“ (cit. iš Pečiulis, 2012, p. 340).

Televizijos laidų tekstai ir amžininkų prisiminimai leidžia pažvelgti į sudėtingą sovietinį laikotarpį. Būseną, kai reikia gyventi dvigubą gyvenimą, suprantant jo

siurrealizmą, vaizduojamo ir tikrovės neatitikimą, kartoti žodžius, kuriais netiki, o kartais ir patiki, nes jie sakomi pernelyg dažnai. Gyventi, nes reikia auginti vaikus. Gyventi, nes reikia gyventi. Susitaikius, kad gal jau ir nebus kitaip.

Ir vis dėlto junti, kad nei tekstai, nei prisiminimai nepajėgia atskleisti viso to meto dramatismo. Tiek daug juose iki galo nepasakyta, iškreipta, perdėta, kad galime tik numanyti ir spėlioti, kaip buvo iš tikrųjų.

Išvados

1. Sovietinio laikotarpio Lietuvos televizija, kaip ir kita žiniasklaida, buvo partijos ir vyriausybės siekių realizavimo priemonė. Ideologijos propagavimo tikslams televizija tiko labiau nei kitos masinės informacijos ir propagandos priemonės, nes buvo visiems prieinama ir lengvai suvokiama. Komunistinė doktrina skelbė naujo žmogaus ir naujos visuomenės kūrimą, todėl moderni televizijos medija tampa tinkamu kanalu tokiai ideologijai skleisti.
2. Tyrimas rodo, kad sovietinė televizija tampa kertinių ideologinių postulatų propaguotoja. Komunizmo statybų pompastika sutampa su audiovizualinės medijos veržlumu. Naujos galingos komunikacijos priemonės atsiradimas – neatsiejama didžiųjų darbų ir iniciatyvų dalis: statybų, melioracijos, kolektyvizacijos, industrializacijos, racionalizatorių, stachanoviečių judėjimo, socialistinio lenktyniavimo, naujojo žmogaus ugdymo. Tačiau griežtai reglamentuotoje terpėje kyla modernumo ir konservatyvumo įtampa: įtarumas, apribojimai – prieš jaunatvišką energiją, reglamentavimas – prieš dinamišką naujovių siekį.

3. Analizuojant aštuntojo praėjusio amžiaus dešimtmečio televizijos reportažų, filmų, laidų tekstus, atskleistos šios dažniausiai pasikartojančios ideologinės klišės: internacionalizmas, socializmo pranašumai, kapitalistinės sistemos krizė, partijos nutarimai ir jų vykdymo vajai, avangardinis proletariato ir komunisto vaidmuo, socialistinis lenktyniavimas ir racionalizatorių judėjimas.
4. Sovietinė cenzūra atsiskleidžia kaip unikali poveikio forma, suponuojanti ypatingus informacijos skleidėjų, gavėjų ir priežiūros organų santykius. Sovietinė ideologija, propagavusi naujos žmonių visuomenės formavimo idėją, cenzūrą grindė kilniais siekiais. Cenzūra jai buvo gynybinė išlikimo priemonė, nes uždaroje fizinėje (nėra galimybių išvykti į užsienį) ir informacinėje (nėra alternatyvių informacijos kanalų) erdvėje gyvenanti visuomenė buvo lengviau valdoma. Kritikos vengimas, noras pateikti vien palankią informaciją apie valdžios politiką buvo siejamas su valstybės ir visuomenės interesu. Siekiant šių tikslų, visuomenė apsaugoma nuo smurtinės, kriminalinės ir visos kitos neigiamos informacijos, kuriamas supaprastintas skirtingų ideologinių polių pasaulio vaizdas.
5. Analizuojant sovietinės televizijos darbuotojų santykį su sistema, atskleistos tokios elgesio ypatybės: kūrėjai žinojo leidžiamas ribas ir stengėsi jų neperžengti; buvo žinomi netransliuotini žodžiai, sąvokos ir vaizdai; įsisavinti būdai, kaip nufilmuoti nerodytinus vaizdus; vyraujant įtarumo atmosferai, buvo išvelgiamos netikėtos tekstų ir vaizdų potekstės.
6. Iš televizijos darbuotojų atsiminimų iškyla sudėtingas ir dviprasmiškas jų santykis su tuometine tikrove. Vieni deklaravo bekompromisį požiūrį, neleidusį ilgiau išsilaikyti griežtesnio reglamentavimo televizijoje. Kiti darbą sovietinėje televizijoje traktavo kaip profesionalų amato atlikimą, neišvengiamai susijusį su ideologijos skleidimu.

LITERATŪRA

- ALEKNONIS, Gintaras (2011). *Naujoji cenzūra*. Vilnius, 224 p. ISBN 978-9955-19-294-7.
- ALBERT, Pierre; LETEINTURIER, Christine (1999). *Les medias dans le monde: enjeux et diversites nationales*. Paris.
- BIGELYTĖ, Gražina (2012). *Jausmų gama*. Vilnius: Alma littera. 204 p.
- BOURDIEU, Pierre (1980). *Questions de sociologie*. Paris: Minuit.
- COOLY, Thomas (1988). *A Treatise on Constitutional Limitation*. Vol. 2. 2 ed. Chicago: Callaghan.
- CHAMPAGNE, Patrick (2002). *Censures visibles, censures invisibles. Dossiers de l'audiovisuel*. Paris, INA, Nr. 106, p. 6–7.
- DE PROOST, Severin (2005). *Nouvel espace public, nouvelle legitimité. Une television sans service public? MediaMorphoses, hors serie, janvier, p. 95–99.*
- DICTIONNAIRE DE LA COMMUNICATION (1991). Paris: Arman Colin, p. 72.
- ELIAS, Norbert (1976). *La Dynamique de l'Occident*. Paris: Calmann-Levy.
- FREUD, Sigmund (1999). *L'Interpretation des rêves*. Paris: PUF.
- HABERMAS, Jurgen (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (reprint). Cambridge: Polity Press.
- JANUITIS, Jonas (1998). *Užvakar ir šiandien. 35 metai eterio tarnyboje*. Vilnius. 346 p.
- KAPUCHINSKI, Ryszard (1999). *Censure nouvelles, subtiles manipulations. Le Monde diplomatique*.
- KETURAKIS, Saulius; LEONAVIČIUS, Vylius (2002). *Sovietinė globalioji modernybė ir globalu-*

mo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje. *Sociologija: mintis ir veiksmai*, Nr. 2, p. 40–49.

LAMIZET, Bernard (1999). *Histoire des medias audiovisuels*. Paris.

LINNAP, Peeter (1993). Bilder aus Grenzlanden/ Images from Borderlands. In: Barbara Straka, Knut Nievers. Das Gedächtnis der Bilder: Baltische Photokunst heute. *The Memory of Images: Baltic Photo Art Today*. Kiel: Nieswand Verlag, 1993, p. 46.

MONTAGNE, Jean-Claude (1995). *Histoire des moyens de telecommunication*. Paris.

OJALVO, Andree (1988). *La Grande Bretagne et sa television*. Paris.

PAULAUSKAS, Henrikas (1991). Diktoriaus žodis. In: *Žurnalistikos žinynas*. Kaunas: Vilius. 325 p.

PEČIULIS, Žygintas (2012). *Vienadienių drugių gaudymas*. Vilnius: Kriventa. 424 p.

PSENNY, Daniel. Le charme discret du carre blanc, *Le monde television*, 1–2 avril.

ŠTIKELIS, Stasys (1983). *Radijas ir televizija. Informacinis žinynas*. Vilnius. 316 p.

ŽURNALISTIKOS ENCIKLOPEDIJA (1997). Vilnius: Pradai. 607 p. ISBN 9986-776-62-7.

MULTIPLICITY OF SOVIET TELEVISION DISCOURSE: FORMALITY AND SINCERITY DRAMA

Žygintas Pečiulis

S u m m a r y

Information dosage during the Soviet period was based on noble purposes. Closed borders and information control were the ways to keep the system and persuade society.

Peculiarities of society, such as the official doctrine and its treatment on the personal daily level or adaptation and rebellion dilemma determined the formation of multiple television discourses.

The documents, memories, scripts of the time allow to reveal the television discourse multiplicity in soviet Lithuania and the intentions of the originators of such discourses. Modern media fall into stagnation, in a strictly regulated environment. However,

the pomp of communism coincides with the dynamism and innovation of television.

Television was used to promote the principal ideological postulates: internationalism, socialism, the cult of the proletariat and communism, the failure of capitalism, depreciation of independent Lithuania, atheism.

The language was pompous, characterized by a combination of belletristic and bureaucratic styles, attention to the correctness. There were plenty of phrases reminiscent of fairy tale and myth phraseology.

Key words: audio-visual mass communication, television, the soviet Lithuanian television, ideological clichés, censorship, communication style.